

УДК 159.923.2

І. В. Теслюк

ОСОБИСТІСНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті обґрунтовано особливості розвитку особистісної відповідальності. Проаналізовано як зовнішні фактори та внутрішні умови, компоненти, види і механізми сумлінності впливають на перебіг процесу відповідальної поведінки особистості. Охарактеризовано концепції, які доповнюють і розкривають психологічний зміст феномена особистісної відповідальності, а саме відповідальної поведінки індивіда як суб'єкта життєдіяльності Ж. Піаже, у якій на першій стадії розвитку дитини виявляється об'єктивна відповідальність, а вже на вищих стадіях – суб'єктивна, та М. В. Савчина, що визначає трикомпонентну структуру відповідальної поведінки і виокремлює загальні і специфічні механізми, які на неї впливають. Змістовне збагачення отримала концепція особистісної відповідальності О. Є. Фурман (Гуменюк) в аспекті більш детального опису її таких основних видів: невідповідальність, безвідповідальність, відповідальність, надвідповідальність.

Ключові слова: особистість, відповідальність, безвідповідальність, компоненти особистісної відповідальності, відповідальне ставлення, ситуаційна відповідальність, відповідальна особистість.

В статті обґрунтовано особливості розвитку личностной ответственности. Проанализировано как внешние факторы и внутренние условия, компоненты, виды и механизмы обязательности влияют на процесс ответственного поведения личности. Характеристике подвержены концепции, которые дополняют и раскрывают психологическое содержание феномена личностной ответственности, а именно ответственного поведения индивида как субъекта жизнедеятельности Ж. Пиаже, в которой на первой стадии развития ребенка проявляется объективная ответственность, а на высших стадиях – субъективная, и М. В. Савчина, что определяет трёхкомпонентную структуру ответственного поведения и устанавливает общие и специфич-

ческие механизмы, которые на нее влияют. Содержательное обогащение получила концепция личностной ответственности О. Е. Фурман (Гуменюк) в аспекте более детального описания ее таких основных видов: неответственность, безответственность, ответственность, сверхответственность.

Ключевые слова: личность, ответственность, безответственность, компоненты личностной ответственности, ответственное отношение, ситуативная ответственность, ответственная личность.

In the article it is grounded the psychological structure and features of development of personal responsibility. Analyzed both external factors and internal conditions, components, types and mechanisms of sedulity influence on the course of the process of responsible behavior of the individual. Characterized concepts that complement and reveal the psychological content of the phenomenon of personal responsibility – namely the responsible behavior of the individual as a subject of life-activity of Jean Piaget in which on the first stage of child development appears the objective responsibility and at the higher stages – subjective and M. V. Savchyna who determines ternary structure of responsible behavior and select general and specific mechanisms which influence on it. Meaningful enrich received the concept of personal responsibility of O. Y. Furman (Gumenyuk) in terms of a more detailed description of its main types: responsibility, irresponsibility, hyperresponsibility.

Keywords: individuality, responsibility, irresponsibility, components of personal responsibility, responsible attitude, situational responsibility, responsible person.

Постановка проблеми дослідження. Формування і розвиток особистості невід’ємно пов’язані із відповідальністю і самовідповідальністю. І це цілком закономірно, адже у структурі особистості відповідальність посідає особливо важливе місце: тільки беручи на себе персональну відповідальність, вона соціально утверджується і самореалізовується. Отож, відповідальність є показником соціальної зрілості, зумовлює позитивний вплив на формування професійної майстерності, задовольняє постійну потребу в самопізнанні та самовдосконаленні, відображає ставлення до себе, до навколишніх, а також повноту усвідомлення і виконання обов’язків відповідно до моральних цінностей, норм поведінки, прийнятих в окремій соціальній групі, соціумі загалом.

Відповідальність, як відомо, присутня вже на суб’єктному рівні функціонування усуспільненого індивіда. І це, щонайперше,

підтверджують найбільш ґрунтовно опрацьовані концепції в царині теоретичної психології. Так, К. К. Муздибаєв більше трьох десятиліть тому аргументовано довів, що *психологічна відповідальність* охоплює різні й зони її суб'єктності та відповідно різні площини суб'єктного самоздійснення людини в безперервній взаємодії з конкурентним соціумом [7]. І хоча найвищий ступінь обов'язковості досягається нею у процесі соціалізації тоді, коли вона стає *повно відповідальною особистістю*. Усе ж кожна людина як суб'єкт життєактивності більшою чи меншою мірою переживає *психічний стан обов'язковості* згідно із своїми діями і справами повсякдення, за рідних і близьких й усіх, кого долучила до власної долі [5]. До того ж, відповідно до концепції аксіологічної психології особистості З. С. Карпенко, особистість є своєрідним контейнером *інтегральної суб'єктності*, що досягається шляхом «сходження людини до вершин духовної досконалості через послідовні, еволюційно вмотивовані стадії біологічного індивіда (відносного суб'єкта), суб'єкта предметної діяльності (моносуб'єкта), суб'єкта соціально розподіленої діяльності (полісуб'єкта), суб'єкта суспільно корисної творчої діяльності (метасуб'єкта) й абсолютного суб'єкта, котрий уособлює універсальні духовні цінності...» [5, с. 11]. Інакше кажучи, суб'єктом аксіогенезу і є особистість як духовний носій ноуменальних визначень (потреби, мотиви, смисли, установки тощо) людини та її феноменологічних інтерсуб'єктних репрезентацій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін.) [Там само]. А це означає, що відповідальність як предмет психологічного аналізу також має різнорівневе суб'єктне підґрунтя у психологічній організації внутрішнього світу особи, що на сьогодні становить складну дослідницьку проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу науково-психологічної літератури свідчить, що проблема відповідальності не одне десятиліття посідає вагоме місце в дослідженнях широкого кола науковців. Різні автори вкладають у поняття формування і розвиток відповідальності різні феномени. Саме великими грецькими мислителями були відкриті й проголошені засадничі ідеї відповідальності. Перші моральні норми проявляли себе в «табу», що сприяли розвитку елементів відповідальності – розважливої поведінки, почуття провини, докору совісті. Виокремлюється відповідальна поведінка, як певний процес і результат взаємостосунків індивіда і суспільства. Із подальшим розвитком

людства, Ганс Йонас проголошує, що відповідальність – категорія, що спрямована в майбутнє та проголошена найвищою моральною цінністю особистості.

У сучасній психології в різноманітті концептів і моделей наявні три повновагомі концепції: а) відповідальної поведінки особистості М. В. Савчина; б) психологічної відповідальності К. Муздибаєва; в) особистісної відповідальності О. Є. Гуменюк (Фурман).

Мета дослідження полягає у з'ясуванні та аналізі психологічної структури особистісної відповідальності й на цьому підґрунті виокремлення рівнів та механізмів, які впливають на відповідальну поведінку особи.

Основне **завдання** нашої статті – розкрити психологічну природу поняття про особистісну відповідальність, проаналізувавши психологічні якості і риси особистості. На основі висвітлення основних компонентів, механізмів, рівнів, психологічних факторів, умов, які впливають на перебіг відповідальної поведінки, також дати оцінку впливу таких феноменів на її формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психологічній літературі розглядається широке коло питань, пов'язаних із визначенням параметрів відповідальної поведінки людини, шляхів і засобів виховання в неї відповідального ставлення до певної діяльності, виділення механізмів і рівнів формування такої особистісної якості. Також мовиться про психологічні фактори, умови, які впливають на перебіг процесу відповідальної життєактивності. Крім того, проблематика розвитку обов'язковості вивчається в рамках морального розвитку особистості, формування її якостей і рис, які розвивають і розширюють межі самовідповідальності. До того ж персональну відповідальність розглядають як якість особистості, як смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки, як інтегративну властивість особистості, що виникає в результаті синтезу всіх її моральних якостей.

Для повноцінного розкриття змісту поняття «відповідальність» потрібно перш за все проаналізувати ті концепції, які не стільки суперечать одна одній, скільки доповнюють розуміння її психологічної природи. Зокрема, Ж. Піаже свого часу розробив концепцію відповідальної поведінки особистості, у якій на першій стадії виявляється об'єктивна відповідальність, а на вищій – суб'єктивна. На першій стадії свою відповідальність діти пов'язують із величиною нанесеного збитку, відкидаючи при цьому мотиви, за яких

цей збиток пояснюється недостатнім життєвим досвідом. У підлітка вже формується суб'єктивна відповідальність, коли присутні наміри і мотиви, котрі спонукають суб'єкта повсякдення до певної лінії поведінки [4].

Когнітивна теорія наuczіння Дж. Роттера спирається на концепт локусу контролю: особа приписує відповідальність за результати діяльності або своїм власним здібностям і зусиллям, або зовнішнім чинникам. На цьому базується класифікація і виділяються два типи особистості – з екстернальним та інтернальним локусом контролю. Учений визначає відповідальність, як властивість інтернальності особистості. Іншими словами, інтернальний локус контролю – це схильність людини приписувати результати діяльності внутрішнім факторам, тобто власним зусиллям, умінням, навичкам, позитивним і негативним якостям своєї особистості. Особам із внутрішнім локусом контролю властиві такі якості, як наполегливість, врівноваженість, товариськість, доброзичливість і незалежність, котра протистоїть екстернальності. Екстернальний локус контролю – це таке переважання зовнішнього чинника, що базується на пошуку особистістю причин своїх дій і вчинків поза собою. Такі люди невпевнені у своїх здібностях, неврівноважені, тривожні, підозрілі й агресивні. Як екстернали вони стверджують, що сила обставин, фактів і зовнішніх умов сильніше їхніх будь-яких зусиль [12].

У концепції відповідальної поведінки М. В. Савчина характеристиці піддані загальні та специфічні механізми відповідальності: до перших автор відносить «саморегуляцію мотивації та поведінки, свідомість і моральну самосвідомість як особистісні риси людини, до других – зараження, наслідування інших, ідентифікацію, емпатію, усвідомлення і ситуаційну саморегуляцію» [див. 13, с. 123]. Тут важливо те, що саме внаслідок бажаної самореалізації формується моральна свідомість і самосвідомість особистості, розвивається її здатність до етично зрілої вчинкової самореалізації. Таке вдосконалення свідомості зумовлює те, що вона неподільно пов'язана із відповідними духовними новоутвореннями особи, щонайперше такими, як ідеї, ідеали, ставлення, оцінки, переконання тощо і завдяки цим процесам об'єктивується у вчинках і поведінці, моральних відносинах, закріплюється у звичаях, дієво впливає на її суспільні відносини. Водночас відповідальність особистості невід'ємна від рівня розвитку її самосвідомості, де вона орієнто-

вана на осмислення своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, своєї позиції в окультуреному довкіллі. Самосвідомість як важлива внутрішня умова постання особистісної відповідальності – це здатність людини усвідомити саму себе, своє Я, свої потреби, інтереси, цінності, своє повсякдення і сенс екзистенційованого життя, власні поведінку, переживання, вчинки.

Оскільки свідомість – це більше знання про інших, а самосвідомість – знання людини про саму себе, то перша орієнтована на весь світ, друга – на внутрішню психодуховну організацію самої особистості. У самосвідомості вона постає і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання. І тому зміст та особливості розвитку свідомості й самосвідомості – базовий чинник становлення людини як відповідальної особистості та індивідуальності.

Для вичерпного аналізу взаємозв'язку самосвідомості й відповідальності потрібно проаналізувати такі психологічні механізми, як соціальні домагання та соціальні очікування особистості. Домагання – це настанова людини на вибір особисто значущих цілей, що визначаються системою етнічних, національних цінностей, досягнення яких може задовольняти через прагнення посісти бажане місце в соціальних інститутах суспільства. Усвідомлюючи й оцінюючи себе як носія ціннісно вагомих психокультурних якостей, виходячи із притаманних їй домагань у ситуації, що уможливило самостійність учинкових дій, відповідальна особистість здійснює саме той вибір, котрий найбільше відповідає її домаганням у певній сфері повсякденного практикування. Т. М. Титаренко вказує на те, що оптимальні домагання сприяють розвитку особистості, зростанню її зрілості та відповідальності. Домагання – це особистісне вираження усвідомлених потреб, що охоплює єдність прагнень особи та її вимог до того способу їх прийнятного задоволення. Тому домагання – не лише важлива складова людської активності, а й психологічний показник відповідального ставлення особистості до світу, довкілля і самої себе.

Між домаганнями та реальними вчинками – початковим і кінцевим моментом поведінки – перебуває процес саморегуляції як спосіб самозобов'язаного існування людини в суспільстві. У ньому виявляється наполегливість, упевненість, здатність до контролю за ситуацією та подіями, самоконтроль і саморефлексивність. Так, очевидно, що відповідальна поведінка неможлива без дієвого самоконтролю особистістю власної ситуаційної активності, пове-

дінкових актів, учинкових дій. Головне місце у цьому психологічному механізмі посідає воля, себто спроможність-риса особи діяти відповідно до мети, всупереч побічним бажанням і прагненням, долаючи зовнішні і внутрішні перешкоди на шляху до поставленої мети. А такі перешкоди регулярно виникають тоді, коли людина змушена діяти під впливом двох протилежно спрямованих тенденцій, одна з яких зумовлена спонудою, а друга – метою, причому важливою для людини, але без спонукальної дії. Вольова поведінка відповідальної особистості передбачає опанування нею власною різноспрямованою активністю, суб'єктивністю, здатністю діяти у внутрішньому плані, розвиненими механізмами рефлексування діяльності, спілкуванням і вчинками і того, як вони сприймаються та оцінюються навколишніми.

У підґрунті волі перебуває дія складного психологічного механізму, який охоплює як специфічні, так і загальні компоненти цілеспрямованої відповідальної діяльності. До загальних належить опосередкованість поведінки внутрішнім планом життя особистості, який виконує функцію свідомого регулятора її психічної активності. На цьому етапі відбувається активний пошук дій, думок і смислообразів, які забезпечили б досягнення поставленої мети. Характерним для вольового відповідального акту є наявність внутрішнього інтелектуального плану пошукування, який організовує в людині всі спонуки, котрі актуалізуються в такий момент для вирішення конкретного завдання. У ході саморегуляції особистість співвідносить зовнішні і внутрішні перешкоди та умови, зовнішній і внутрішній лінії контролю знімає або розв'язує суперечності між ними. Соціальні домагання – це не лише ставлення особистості до себе як до суб'єкта відповідальної поведінки, і не тільки моральне самооцінювання, а й відношення до світу, оточення і ставлення до власної поведінки та вчинків через формат самоекзистенціювання і самореалізування. Ці компоненти самосвідомості формуються як узагальнені уявлення про моральне Я, тобто про те, на що претендує, сподівається, чого очікує людина від життя, чого вона хоче, та вважає, чого гідна і що заслуговує від повсякдення [13, с. 33].

Важливим механізмом самосвідомості відповідальної особи є соціально-психологічні очікування, котрі охоплюють, по-перше, усвідомлення людиною того, якої поведінки очікують від неї інші, насамперед значущі для неї люди, себто ті, на думку яких, вона

зважає; по-друге, усвідомлення рефлексування нею можливих реакцій оточуючих – похвали, осуду, моральної оцінки її поведінки тощо, і, нарешті, по-третє, свідоме прийняття нею тих вимог, які ставлять до неї навколишні, професія, суспільство. Якщо взяти до уваги ці визначення суті названих очікувань, то стає зрозумілим, що такий механізм самосвідомості виникає на підґрунті усвідомлення особою відповідного ставлення – відповідального, невідповідального чи безвідповідального – до неї інших людей.

За твердженням Б. Трейсі, кожна людина прагне реалізувати очікування, покладені на неї, причому неважливо, чи знає вона про них чи ні! Так, першочергово втілюються очікування, які стосуються батьків, керівництва, інших близьких родичів – дітей, подружжя, а також самої інтенційованої особистості. І при цьому зовсім неважливо, сутнісно позитивні чи негативні ці очікування. Отож, мовиться про психологічний механізм, який автоматично спричиняє реалізацію очікувань – своїх, або чужих. Тому за логікою дорослішання життя окремої людини починає все більше відповідати як її очікуванням, так і очікуванням її близьких і рідних. Власне так задіюються психосоціальні ресурси функціонування і розвитку відповідальності особистості.

Так, за індивідуального підходу до розуміння психодуховного світу, особистість несе відповідальність тільки за себе. Вона нібито нікому і нічим не зобов'язана, а, отже, живе без зобов'язань перед іншими, і відповідальна лише за збереження своєї внутрішньої свободи, гідності, гуманності. Однак це не так. Глибока моральна відповідальність формується на широкому соціальному підґрунті залежності особи перед іншими людьми, котрі становлять найближчий соціум, і саме в суспільстві вона знаходить свою віру, мету, сенс і спосіб життя. Тим більше, живучи у глобалізованому світі, масив цих залежностей від інших зростає, а через це урізноманітнюється й посилюється особистісна відповідальність.

У концепції особистісної відповідальності О. Є. Фурман (Гуменюк) [див.: 2; 3; 14] стверджується, що підґрунтям соціально-політичної активності є міра розвитку громадянської відповідальності, а провідним стимулом – мотивація. Дослідниця виокремлює такі форми громадської відповідальності: а) ситуативна, коли переважає безвідповідальність; б) дискусійна, що головню відображає невідповідальність; в) лідерська, що характеризує відповідальне ставлення до світу; г) далекосяжна, що тотожна надвідповідаль-

ності. У підсумку отримано чотири види особистісної відповідальності: безвідповідальність (обман, ігнорування, переважає вигода), невідповідальність (нерішучість, небажання мислити, безконтрольність), відповідальність (свобода вибору, відчуття обов'язку, наполегливість), надвідповідальність (альтруїзм, відповідальність як за себе так і інших).

Надвідповідальна особистість для досягнення поставлених зобов'язань використовує лише моральні засоби та способи. Вона відповідає не тільки за себе, але й за інших, встановлює рівень складності діяльності, якість і час її виконання. Водночас усвідомлює наслідки за невиконані власні і колективні зобов'язання й намагається взяти всю соціальну відповідальність на себе.

Особистість із *відповідальним* ставленням до життя впевнена у своїх силах, здатна абстрагуватися від негативних оцінок, іноді й від неефективної діяльності; усвідомлює свою систему ціннісних орієнтацій, потреб, прагнень, намірів, бажань, смислів та мотивів поведінки в конкретних ситуаціях; інтуїтивно відчуває неусвідомлені прагнення, бажання та спонукання; готова і реально здійснює відповідальні вчинки. Крім того, їй притаманний високий рівень соціальних і моральних очікувань, доладна саморегуляція вчинкових дій, їх рефлексивність і прогностичність.

У цілому для відповідальної особистості характерна вимогливість до себе, настанова на подолання життєвих труднощів, самоконтроль. Вона дбає про збагачення свого соціального досвіду, цілеспрямовано вирішує повсякденні завдання і проблеми, критично ставиться до власних учинків, вирізняється небагатослів'ям, зацікавленістю умовами і способами виконання професійної діяльності, обдумовує стратегічні і тактичні рішення, виявляє оригінальність у їх прийнятті, світоглядно працює над уконкретненням сенсу свого життя.

Під час виконання соціально відповідального завдання для такої особистості характерні позитивні переживання, зокрема задоволеності, реалістичності, моральності, творчості; відчуває насолоду від реалізації узагальненого, їй властиві оптимізм і захоплення світом, коли вдається зробити щось добре, дотриматися обов'язку, особливо, коли предмет відповідальності осягнутий усебічно і вдалося морально ствердитися, виразитися і виявити свій духовний і творчий потенціали. Водночас така особистість є самостійною, наполегливою, розсудливою, ініціативною, що органічно поєднані з

відповідальністю. Вона своєчасно та якісно виконує завдання і реалізує надситуативну пошукову активність, володіє конкретними вміннями, навичками та звичками обов'язковості, саморегуляції і самокорекції поведінки. Сутнісно її характеризують такі якості: акуратність, ретельність, вихованість, відвертість, вчасність виконання завдань, дисциплінованість, конкретність у роботі, надійність, наполегливість, оперативність, охайність, педантичність, посидючість, працьовитість, старанність, тактовність, щирість під час допомоги, здебільшого висока якість результатів виконуваної нею діяльності.

Особистість із *невідповідальним ставленням до життя* переважно усвідомлює та досить адекватно сприймає предмет відповідальності, чого не можна сказати про способи виконання норм, обов'язків, завдань. Вона відповідає тільки за себе та майже ніколи – за інших, сама не встановлює рівня складності діяльності, якості й часу її виконання, не завжди усвідомлює наслідки вчиненого, не бере відповідальність за те, що скоєно чи здійснено в її присутності. До того ж у неї відсутня гармонія повинності та задоволення. Виконуючи обов'язок, така особистість не завжди стверджує, виражає і не реалізує себе повною мірою. Інстанцією відповідальності для неї є інші люди, групи та рідко – власне сумління. Вона залежна від успіху, часто невпевнена у своїх силах, нездатна абстрагуватися від негативних оцінок і малорезультативної діяльності; не цілком адекватно усвідомлює власну систему ціннісних орієнтацій, прагнень, намірів, бажань, смислів та мотивів поведінки в конкретних ситуаціях; не завжди адекватно усвідомлює власні когнітивні, емоційно-мотиваційні та поведінково-вольові, морально-духовні можливості; не надто активна у створенні умов для виконання взятих на себе зобов'язань. Названий тип особистості не завжди виявляє самостійність, наполегливість, ще рідше творчість та ініціативу, котрі часто використовуються як засіб уникнення відповідальності; вона хоч і своєчасно, але здебільшого неякісно виконує поставлені завдання, хоча й володіє певними вміннями, навичками і звичками відповідальної поведінки, все ж із більшою особистісною віддачею виконує завдання за наявності зовнішнього вимогливого контролю.

Особистість із *безвідповідальним ставленням до життя* не усвідомлює і фактично не сприймає предмета відповідальності. У неї наявне тільки епізодичне виконання необхідності, обов'язку,

завдань. При цьому дуже часто вдається до використання аморальних засобів і способів учинкових дій. Вона виконує тільки власні завдання, які часто суперечать належному, загальноприйнятому; не намагається усвідомлювати наслідки вчиненого, на неї впливають тільки прямі санкції і постійний контроль. Окрім того, така особистість абсолютно незалежна від успіху чи неуспіху, не сприймає негативних оцінок, зовсім не уявляє себе суб'єктом відповідальності, переважно усвідомлює тільки свої егоїстичні ціннісні орієнтації, потреби, наміри й бажання; проте інтуїтивно відчуває неусвідомлені прагнення й жадання, які можуть принести їй задоволення. Така особистість невимоглива до себе, не має настановлення на подолання труднощів під час виконання відповідального завдання та на збагачення свого досвіду обов'язкової поведінки. Виконуючи зобов'язання, у неї дієвими є мотиви-стимули. Характерними є емоції радості й задоволеності, коли вдається реалізувати свої особистісні наміри наперекір необхідності виконувати обов'язки, негативні переживання, накопичуючись, стають одним із мотивів уникнення відповідальності в майбутньому, тому вона рідко відчуває ціннісні та творчі переживання.

У повсякденній поведінці лівова частка психічної активності безвідповідальної особистості спрямована на уникнення відповідальності. З цією метою використовується, зокрема, ініціатива, введення в оману, дезінформація, пліткування. Більш конкретно безвідповідальну людину психологи характеризують такими якостями: безпомічність, нетактовність, неправдивість, ворожість, грубість, лінощі, можливість підвести, неакуратність, невміння долати труднощі, недбальство, недисциплінованість, неконкретність у роботі, неорганізованість, неохайність, неякісність у роботі, пасивність, відкладання виконання обов'язку в часі, перекладання обов'язку на інших, повільність, халатність, байдужість, безвольність, безініціативність, егоїстичність, жалісливість до себе, імпульсивність, легковажність, несумлінність, недотримання слова, неорганізованість [13].

Із вищевикладеного робимо висновок, що відповідальність дає для самої особистості відчуття зрілості, котра визнається іншими. Тебе кличуть на допомогу, з тобою радяться, тебе долучають до співпраці, щоб разом із тобою зробити справу, а це одне з найкращих відчуттів особистісної досконалості, до якого варто прагнути.

Для повноцінного психологічного аналізу відповідальної особистості потрібно проаналізувати такі взаємодоповнювальні поняття, як «відповідальна особистість», «особиста відповідальність», «ситуаційна відповідальність», «відповідальне ставлення», а також зафіксувати феноменологію, яку вони описують. Спираючись на вимоги принципу кватерності подамо це у вигляді мислесеми (рис. 1).

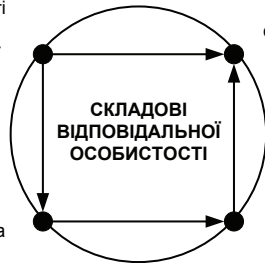
Примітно, що, спираючись на співвідношення і взаємодоповнення чотирьох відомих філософських категорій («загальне», «особливе», «одиничне», «конкретне»), є підстави таким чином організувати феноменологію: *загальне* відповідає відповідальній особистості; *особливе* – особистісній відповідальності; *одиничне* – ситуаційній відповідальності; *конкретне* – відповідальному ставленню. Разом із тим почуття відповідальності в особистості відіграє винятково важливу роль, що виявляється як у позитивній формі, так і в негативній. Прикладами позитивної є відчуття значущості, віра в себе, у свої можливості, впевненість у завтрашньому дні, підконтрольності соціальних подій; негативної – невпевненість у собі та своїх діях і в можливості досягнути позитивних результатів, що виявляється в неспокої, хвилюваннях щодо власних умінь, знань, переконань, компетентності, значущості.

1 – відповідальне ставлення:

усвідомлення обов'язковості конкретної особистості в конкретній життєвій ситуації (*конкретне*)

2 – ситуаційна відповідальність:

усвідомлена і відповідальна поведінка „тут-і-тепер” (*одиничне*)

4 – відповідальна

особистість: інтегральна саморефлектована суб'єктність певного психодуховного змісту, спрямування, якості (*загальне*)

3 – особистісна

відповідальність: інтегральна риса-якість людини як особистості, що структурно охоплює чотири компоненти – когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний (*особливе*)

Рис. 1. Складові відповідальної особистості

Відповідальна особистість, за К. Абульхановою-Славською, знає, що вона робить і передбачає результати власних дій. Тоді непотрібним стає контроль, оскільки вона усвідомлює свою відпо-

відальність і відчуває потребу знайти оптимальні можливості для досягнення цілей, які ставляться перед нею. Отож, відповідальність передбачає впевненість у власних силах [1, с. 112]. Більше того, така особистість не лише психологічно готова пристосовуватися до життя за сучасних для неї умов, а й самостійно обирати свої вчинкові дії, рішення і нести персональну відповідальність за них, досягати суттєвого розумового розвитку і професійної майстерності щодо суспільних вимог, здатна до нестандартних й етатонних діянь, усвідомлює свою обов'язковість перед собою, рідними, колективом, суспільством у цілому.

Особистісна відповідальність – це щонайперше синтез психодуховних особливостей людини, що характеризує єдність чотирьох підструктур: когнітивної, емоційно-мотиваційної, поведінково-вольової і морально-духовної [12]. Когнітивний компонент – система усвідомлення і розуміння особистістю сутності предмету обов'язковості, а також освоєння нею стандартів, форм і типів поведінки й учинення, через які реалізується ця якість. Проявляється у зростанні рівня усвідомленості та розуміння особою сутності відповідальності як такої, що має складну і неоднозначну структуру; в удосконаленні її здатності аналізувати причини та умови, що визначають належний рівень персональної відповідальності; у розширенні самосвідомості, яка у процесі саморозвитку досягає більш високого рівня та спонукає до самоаналізу та самовиховання; в узагальнювальній оцінці навколишнього світу й у пізнанні соціальних, етичних, моральних, правових та моральних норм, що регулюють поведінку людини в повсякденні, у ставленні до цих норм, правил, мислешем і смислоформ.

Сутнісно особистісна відповідальність, насамперед виявляється саме в особливостях емоційно-мотиваційної складової як внутрішньої детермінанти поведінки особистості. І це закономірно, адже саме цей компонент визначає діяльність, учинки і самоактивність людини передусім на основі усвідомленості, прийняття нею як об'єктивно наявного, так і нематеріального (ідеї, переконання, вірування, ідеали тощо). Тут головним є осмислення ставлення суб'єкта до обов'язків і наслідків власної поведінки для особистої позиції і життєвого шляху. Цей компонент охоплює перш за все ієрархію мотивів відповідальних поведінки, спілкування, вчинення, значеннєво-сміслове упанорамлення свідомості і самосвідомості. На перший план тут постають питання, пов'язані з усвідомленням

свого місця в суспільстві, впевненості за свою поведінку в соціумі, тобто відбувається своєрідна «примірка» себе до суспільства. На базі розвиненої самосвідомості в особистості формуються значущі внутрішні мотиви і сенсоутворення, відбувається вибір способу і стилю життя, що становить поведінковий компонент впевненості й у кінцевому підсумку її соціальної і духовної зрілості. Наповнення його вольовим складником дає змогу особі тримати певну лінію поведінки, адекватної нормам відповідальності.

Актуалізація і розвиток морально-духовного компоненту є критерієм найвищої особистісної відповідальності. Якщо людина досягає цієї вершинної стадії, то у змозі самостійно і добровільно діяти, а «совість стає головним регулятором особистісної відповідальної поведінки, духовною інстанцією відповідальної особистості» [12, с. 12]. Тоді відбувається гармонізація когнітивного, емоційно-мотиваційного і поведінково-вольового компонентів у внутрішньому і зовнішньому світах повсякденного екзистенціювання соціально зрілої особи.

Особистісна відповідальність актуалізується в конкретній діяльності, коли людина, переслідуючи свої інтереси, здійснює вибір цілі та усвідомлену вчинкову дію для її досягнення. А це означає, що відповідальна поведінка екзистенціюється особою тільки «тут-і-тепер», тобто ситуаційно. Досягнуті при цьому цілі свідчать про рівень розвитку її відповідальності. Але, коли людина не володіє достатнім рівнем відповідальності, тоді яка б сила духу, прагнень і бажань їх реалізувати не була, виникають труднощі у їх досягненні. Звідси очевидно, що обов'язковість – якість відносна, залежна, змінна і має віяло можливостей самоздійснення. Ступінь відповідальності залежить як від об'єктивних умов життєдіяльності особистості, так і від неї самої, її цілей, і ціннісних орієнтацій, які вона ставить перед собою і які втілює у своєму повсякденні. Особистість не просто вибирає цілі з того, що їй пропонує суспільство, вона вибирає їх із позицій своїх можливостей реалізувати їх саме в конкретних соціокультурних умовах.

Можливості особистості у виборі і вчинкових діях, хоча і можуть бути гранично широкими, проте не безмежні. Це значить, що обов'язковість до всього сказаного, внутрішньо суперечлива, невизначена, осягається особистістю передовсім екзистенційно, «тут-і-тепер». Її мислєдїяльний вихід за межі ситуації вимагає постановки самозобов'язань: опанувати новими знаннями й уміннями,

нормами і цінностями, значеннями і смислами, щоб діяти вільно в рамках вимог особистісної відповідальності. І як сказав Гете, «вільний перший крок, але ми раби другого». Інакше кажучи, людині безперервно потрібно «обробляти внутрішнє поле» особистісної відповідальності, ставлячи перед собою все нові і нові цілі, завдання, канони. Проте зробити це можна, зазвичай, тільки разом з іншими людьми, роблячи вільним і суспільство, у якому проживаєш, тому що не можна бути вільним для себе, будучи невільним від інших. Розвивати обов'язковість до виконання поставлених цілей і домагаючись їх постійного досягнення у життєдіяльності людини творить себе і як особистість, і як індивідуальність.

Формування відповідальності пов'язане із розвитком та утвердженням свободи особистості, тобто свободи прийняття рішень в усіх аспектах і сферах власної життєдіяльності. Йдеться насамперед про її вільні вчинки і соціальні дії, тобто про такі, акти мислєдїяння, котрі не залежать від зовнішніх причин чи обставин. Відповідні вчинки, які звершені особистістю, розширюють горизонти її внутрішньої свободи чи обставин. Усвідомлення свого життя як вчинку – це справді початок формування себе як вільної і відповідальної особистості. Механізмом реалізації вказаної свободи є вибір нею світоглядної позиції, ідеї, Я-вчинку, справи життя. Звідси очевидно, що моральний вибір і відповідальність – це формовияви свободи в тому разі, коли служать суспільному благу [8, с. 46]. Можливості цього вибору завжди обмежені необхідністю. Саме співвідношення свободи і необхідності становить вихідний пункт для визначення обсягу відповідальності [13, с. 132]. В. Франкл стверджував, що необхідність і свобода локалізовані не на одному рівні, свобода височіє, надбудована над усілякою потребовістю. Він виділив три аспекти свободи людини: від власних потягів, від спадковості та від обставин і чинників оточення. Особистість вільна тому, що її поведінка зумовлюється перш за все, цінностями, сенсами і метою, що вона сама визначає внутрішнє поле власної відповідальності.

Висновки. Підсумовуючи результати психологічного аналізу особистісної відповідальності, констатуємо, що така якість є цілісним утворенням, у якому інтегровані духовні, моральні, психо-соціальні, психоемоційні та психофізіологічні функціонали. Вона є своєрідним синтетичним підсумком інших властивостей і рис та виявляється як у характері, так і в почуттях, свідомості, світо-

сприйнятті, різних формах поведінки, вчинках. Водночас вона становить внутрішню умову самоконтролю і саморегуляції діяльності особистості, підтверджує її моральну зрілість у центральній ланці – у здатності ставити мету і нести персональну відповідальність за діяльність чи бездіяльність на шляху до її досягнення.

Отож, відповідальність – одна із базових інтегральних якостей розвитку соціалізованої людини як особистості, яка характеризує перш за все її морально-вольову складову її психодуховної організації, а саме психосоціальні перетворення, повноту реалізації її інтелектуального, екзистенційного і ціннісно-смыслового потенціалу, збереження гармонійних взаємостосунків із соціумом. Інакше кажучи, відповідальність – це визначеність, надійність, чесність особистості до себе та навколишніх. Вона включає особисту підзвітність і здатність діяти в рамках етичних норм на власне благо й оточуючих.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 196 с.
2. Гуменюк (Фурман) О. Психологічний аналіз громадської відповідальності особистості / Оксана Гуменюк (Фурман) // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4 (30). – С. 81–92.
3. Гуменюк (Фурман) О. Є. Психологія Я-концепції: [навч. посібник] / Оксана Гуменюк (Фурман). – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
4. Завадская Ж. Е. Воспитание ответственности у старшеклассников / Ж. Е. Завадская, Л. В. Шевченко. – Минск, 1981. – 152 с.
5. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості : [монографія] / Зіновія Степанівна Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
6. Моральний вибір та відповідальність особистості // Етика : Навч. посібник / за ред. В. О. Лощового. – К., 2002. – С. 101–112.
7. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
8. 8. Нравственные проблемы развития личности / под ред. А. И. Титаренко. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 143 с.
9. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П. П. Горноста, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
10. Савчин М. В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. – Вісник АПН України, 1994. – № 4. – С. 30–37.

11. Савчин М. В. Про типи відповідальності людини / М. В. Савчин // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії: Тези доповідей наук.-практ. конф. – Київ-Дрогобич, 1994. – С. 28–29.

12. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М. В. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.

13. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / Мирослав Васильович Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.

14. Фурман О. Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження / Оксана Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – № 1. – С. 65–91.